

Instructions for authors, subscriptions and further details:

<http://hse.hipatiapress.com>

1939: L'escola renovadora de Catalunya se'n va a l'exili

Salomó Marquès¹

1) Universitat de Girona (Spain)

Date of publication: October 23rd, 2016

Edition period: October 2016 – February 2016

To cite this article: Marquès, S. (2016). 1939: L'escola renovadora de Catalunya se'n va a l'exili. *Social and Education History* 5(3), 223-245. doi:10.17583/hse.2016.2180

To link this article:<http://dx.doi.org/10.17583/hse.2016.2180>

PLEASE SCROLL DOWN FOR ARTICLE

The terms and conditions of use are related to the Open Journal System and to [Creative Commons Attribution License \(CC-BY\)](#).

1939: L'Escola Renovadora de Catalunya se'n va a l'Exili

Salomó Marquès
Universitat de Girona (Spain)

Resum

Durant la República, a Catalunya i arreu de l'Estat s'aconseguien uns alts nivells d'instrucció i educació. Per bastir una societat més democràtica, justa i solidària les autoritats republicanes invertiren molt en educació. Es tractava d'ajudar els petits ciutadans a pensar críticament i viure els valors republicans. La científicitat i l'ensenyament experimental eren la base de l'escola republicana. El salt qualitatiu que es va produir de l'escola de la monarquia a la de la República va ser notable.

Amb la victòria de les armes dels rebels a la República i la instauració de la dictadura franquista es va produir un trencament radical amb aquest model escolar. Molts dels mestres capdavanter se n'anaren a l'exili, sobretot a Mèxic i a altres països americans. Allà pogueren continuar ensenyant i practicant les metodologies renovadores que havien implantat a Catalunya. L'exili americà de tants bons mestres va comportar un enriquiment escolar als països d'acollida, mentre que l'escola sota la dictadura franquista reculava a models autoritaris i tradicionals.

Paraules clau: Escola republicana, exili del magisteri, renovació pedagògica, escoles en camps de concentració.

1939: La Escuela Renovadora de Cataluña se va al Exilio

Salomó Marquès
Universitat de Girona (Spain)

Resumen

Durante la República se consiguieron unos elevados niveles de enseñanza y educación en Cataluña y, en general, en España. Para construir una sociedad más democrática, justa y solidaria las autoridades republicanas invirtieron mucho en educación. Se trataba de ayudar a los pequeños ciudadanos a pensar de manera crítica y avivir los valores republicanos. Las bases de la escuela republicana eran la científicidad y la enseñanza experimental. El salto cualitativo que se produjo de la escuela de la monarquía a la escuela republicana fue notable.

Con la victoria militar de los rebeldes a la República y la instauración de la dictadura franquista se produjo una radical separación de modelos escolares. Muchos de los maestros líderes de la renovación pedagógica marcharon al exilio, especialmente a México y otros países americanos. Allí continuaron enseñando y practicando las metodologías renovadoras que habían practicado en Cataluña. El exilio americano de tantos maestros excelentes condujo a una notable mejora escolar en los países de acogida, al tiempo que la escuela bajo la dictadura franquista retrocedía a modelos autoritarios y tradicionales.

Palabras clave: Escuela republicana, exilio del magisterio, renovación pedagógica, escuelas en campos de concentración.

1939: The Reformist School of Catalonia goes to Exile

Salomó Marquès
Universitat de Girona (Spain)

Abstract

During the Second Republic in Catalonia and throughout Spain, levels of education were high. With the aim of building a more democratic, fair and supportive society, Republican authorities invested in education. Their efforts focused on helping citizens think critically and live with Republican values. Science-based and experienced learning were also fundamental in Republican schools. The qualitative leap from schools in the Monarchy to schools in the Republic was significant.

The victory of fascism and the establishment of the Franco dictatorship, brought a radical break with the educational model developed. Many pioneering teachers were exiled to Mexico or other American countries. Where, they could continue to teach using the reform pedagogies they had previously developed in Catalonia. The American exile of so many teachers enriched schools in the receiving countries, while schools in the Franco dictatorship fell back into more authoritarian and traditional models.

Key words: Republican schools, teacher exile, educational reform, schools in concentration camps.

Encara se senten veus de líders polítics que, quan se'ls pregunta sobre la qualitat democràtica del país, fent referència als tics i actituds franquistes que es veuen pel territori i als mitjans de comunicació (només cal veure segons quines tertúlies), manifesten que ells no miren enrere. Un error enorme! perquè per mirar endavant, per avançar, és necessari saber d'on venim. I si mirem enrere ens adonarem que encara no hem fet cau i net d'una duríssima Guerra Civil amb vencedors i vençuts.

La mirada retrospectiva ens ha permès de conèixer la peripècia humana i professional d'un col·lectiu que sempre ha tingut un paper important en la formació dels ciutadans del país, em refereixo als mestres. El text que segueix ofereix una panoràmica general del que va passar amb aquest col·lectiu que treballava a Catalunya durant la República; es presenta la peripècia d'aquells mestres, homes i dones, que van marxar a l'exili per no ser atrapats pels rebels, que van imposar una llarga i dura dictadura. Les dades que dono són el resultat de més de vint anys d'investigació, sobretot oral, per recollir el testimoni directe dels protagonistes (homes i dones). Als arxius oficials no hi havia dades dels mestres exiliats. Per a les autoritats franquistes, aquests homes i dones que havien treballat amb entusiasme i dedicació format les joves generacions no existien.

El fet que Catalunya sigui un territori de frontera va afavorir que el mes de gener i els primers dies del febrer del 1939 milers de republicans passessin la ratlla i entressin a França. Entre ells, molts mestres. En altres territoris de l'Estat els mestres (i els republicans en general) no tingueren tanta sort i van ser assassinats directament per falangistes o condemnats per tribunals en judicis sumaríssims.

L'Ensenyament a Catalunya durant la República

La República en Pau

Per poder valorar plenament el que va representar l'exili del magisteri de Catalunya cal conèixer la política educativa de la República; la -que el govern central i la Generalitat van dur a terme durant el temps de pau (abril

de 1931 - juliol de 1936) i els de revolució i guerra (juliol de 1936 – febrer de 1939). En destaco el fets més rellevants.

Durant els primers anys republicans, l'anomenat bienni progressista, el govern de l'Estat i el català coincideixen en una política de millorar l'educació. Invertir en educació era un dels camins indispensable, segons les autoritats polítiques de Madrid i Barcelona, per fer un país més just, més solidari, més europeu. Es tractava d'ajudar els infants a passar de súbdits a ciutadans.

Per primera vegada a la història d'Espanya, el ministre d'Instrucció Pública va ser un mestre, Marcel·lí Domingo. Mestre i polític nascut a Tarragona, va ser fundador del Partit Radical Socialista. No havien passat encara dues setmanes de la proclamació de la República que el govern provisional promulgava el Decret sobre la Llengua (29 d'abril de 1931), que afavoria l'entrada del català a l'escola, després d'anys de repressió de la Dictadura de Primo de Rivera; també promulgava el decret sobre coeducació. Domingo va instituir les "Misiones Pedagógicas" per fer arribar la cultura a les poblacions més abandonades del país.

A més, s'aprovarà el pla de construccions escolars per eliminar l'enorme dèficit existent; faltaven més de 27.000 escoles arreu de l'Estat! El govern establirà un pla de creació de 7.000 escoles el primer any i 5.000 els anys següents, fins a eixugar el dèficit. Per altra part, s'intensificaran les ajudes als mestres perquè surtin a l'estranger per conèixer experiències escolars en altres països d'Europa: com ara França, Suïssa, Bèlgica, etc.

I, el que és més important, el 1931 es promulgarà un nou pla de formació de mestres, el Pla Professional, que millorava qualitativament el pla existent de l'any 1914. El nou pla tenia una durada de quatre anys: els tres primers de formació teòrica; i el quart, de pràctiques pagades. Els continguts teòrics els configuraven tres grans blocs. Per una part, les matèries que ajudaven a la formació personal dels futurs mestres (filosofia, pedagogia, psicologia, història...); en un segon grup hi havia les matèries del programa escolar, les assignatures de matemàtiques, llenguatge, geografia, ciències naturals, etc.; el tercer bloc era el de la didàctica d'aquestes matèries. No n'hi havia prou de saber bé els continguts que caldrà ensenyar a l'escola, sinó que el que interessava era saber ensenyar bé aquestes matèries, i fer-ho desvetllant l'interès dels infants. Una vegada aprovats aquests tres cursos, els futurs mestres passaven un any de pràctiques en una escola per aprendre

directament la feina al costat d'un mestre expert. Si aprovaven en acabar aquests quatre cursos, ja tenien feina assegurada.

El Pla Professional mostrava clarament la voluntat política d'invertir en educació per millorar la societat; es tractava de preparar els futurs mestres perquè fossin motor de canvi.

Les paraules del director general de Primer Ensenyament mostren la voluntat política de les autoritats republicanes: “Borrar la desigualdad más irritante, más injusta y más perturbadora que existe; la desigualdad ante la cultura. Necesitamos una escuela primaria para todos, enseñanza secundaria y universitaria no para los ricos sino para los capaces, sean ricos o pobres. Una cultura postescolar para los que no reciben la enseñanza superior y una preparación suficiente para todos los empleos de la agricultura, la industria y el comercio”.

Per la seva part, el govern català recuperarà les Escoles d'Estiu, un espai excepcional de formació permanent del magisteri, que ja s'organitzaven durant la Mancomunitat i que Primo de Rivera va prohibir. En aquestes trobades voluntàries, celebrades a Barcelona, a més dels diversos cursos que s'oferien per a l'actualització del mestres, es van debatre els grans temes relacionats amb l'escola. El 1932 es tractà el tema “Problemes que planteja l'ensenyament del llenguatge a Catalunya», a partir del decret sobre la llengua promulgat pel govern l'abril del 1931; l'estiu següent, «L'educació moral i cívica a les escoles de la república», i el 1934, «L'escola unificada: mitjans per establir-la». Es tractaven els temes de fons del nou model escolar republicà.

Els participants a les escoles d'estiu treballaven les metodologies relacionades amb el moviment de l'Escola Nova que es practicaven en països europeus i, també, a Catalunya: Montessori, Decroly, Freinet, etc., en alguns casos, amb la participació directa dels mateixos autors. A més, al llarg de l'any es feien “Conferències pedagògiques” en capitals de comarca organitzades per les associacions de mestres, i cursos de reciclatge de català amb el mestratge de Pompeu Fabra, a les Escoles Normals per als futurs mestres, i cursos per als mestres en exercici. Les aportacions de material pedagògic i de llibres escolars i de lectura per part de diferents editorials de Barcelona contribuïren a crear el clima que feia realitat el lema «Els escolars, els primers ciutadans de Catalunya» i que permetien parlar de la «República dels mestres».

A més, la Generalitat va crear a Barcelona una nova Escola Normal de Mestres amb el concepte d'assaig pedagògic per respondre «a les modalitats típiques de la seva fesomia catalana»¹. Això li permeté de formar un claustre de professorat excel·lent amb un funcionament més àgil i democràtic que el de les Escoles Normals estatals. Era una Normal que volia respondre «a les modalitats típiques de la seva fesomia catalana».

Aquest programa polític es va portar a terme durant els anys republicans de pau i va estar condicionat pels canvis polítics. No hi hagué el mateix interès per part de les autoritats polítiques durant el bienni progressista, quan governaven forces renovadores, que durant el bienni negre (novembre de 1933 - febrer de 1936) quan el poder va estar en mans dels sectors conservadors.

Juntament a la política escolar i educativa de les autoritats governamentals, hem de destacar que força escoles públiques i algunes de privades van implantar metodologies i pràctiques renovadores. Les associacions de mestres i força mestres s'esforçaren per garantir una bona escola per formar els futurs ciutadans. A partir d'ensenyaments centrats en l'observació i l'experimentació, de desvetllar l'interès dels nois i noies, de trencar les parets de l'escola i fer activitats a l'aire lliure, de fomentar intercanvis escolars, de publicar revistes, etc., un ampli sector del magisteri va treballar amb entusiasme i convenciment per bastir una nova societat. Al costat de la voluntat política dels governants espanyols i catalans, hi havia la pràctica pedagògica de molts mestres arreu del país. Serà durant aquests anys republicans que l'ensenyament aconseguirà els nivells més elevats de qualitat pedagògica, gràcies a la dedicació dels mestres i a la política de les autoritats de Catalunya i de l'Estat ([González-Agàpito, Marquès, Mayordomo i Sureda, 2002](#)).

Temps de Revolució i Guerra. El CENU

El clima sociopolític canviarà radicalment el juliol del 1936 amb l'aixecament contra la República. A Catalunya els rebels van ser derrotats i s'inicià una etapa de revolució i de guerra arreu de l'Estat. A finals del mateix mes de juliol es crearà a Barcelona el Consell de l'Escola Nova Unificada (CENU) perquè «la voluntat revolucionària del poble ha suprimit l'escola de tendència confessional. És l'hora d'una nova escola, inspirada en

els principis racionalistes del treball i de la fraternitat humana. Cal estructurar aquesta escola nova unificada, que no solament substitueixi el règim escolar que acaba d'enderrocar el poble, sinó que creï una vida escolar inspirada en el sentiment universal de solidaritat i d'acord amb totes les inquietuds de la societat humana i a base de la supressió de tota mena de privilegis»².

La realitat escolar canvià de manera radical. Les escoles de les congregacions religioses, masculines i femenines, van tancar; molts frares i monges hagueren d'abandonar els col·legis per salvar la vida; d'altres van ser assassinats. El govern català confiscà els seus edificis, que majoritàriament continuaren dedicats a l'ensenyament; això sí, amb un nou professorat i amb noms canviats, relacionats amb la nova situació revolucionària. Per exemple, a Girona l'escola dels germans de La Salle s'anomenarà Carles Marx, la dels germans Maristes serà la Durruti, etc.

Els nens i nenes aniran plegats a la mateixa escola; per fi es farà realitat arreu del territori l'escola mixta, coeducativa, que tants recels havia despertat en sectors conservadors. Hi haurà mestres que deixaran l'escola per anar al front a defensar la República; d'altres seran cridats a files durant aquest període de guerra; començaran a arribar infants d'altres indrets de l'Estat fugint de la situació de guerra; ben aviat hi haurà bombardejos –i aniran en augment–, etc. Tot i que es viurà una situació anòmala, això no privarà que les autoritats continuïn creient en la importància de l'educació. Serveixi d'exemple el cas de Girona, on el mes de juliol del 1938, quan la situació bèl·lica ja estava decantada a favor dels rebels, les autoritats municipals, amb la presència del president Companys, encara van posar la primera pedra d'una nova escola concebuda com un palau de cultura! (Fontquerni i Ribalta, 1982).

El 10 de febrer del 1939 les tropes rebels arribaran a la frontera amb França. S'ha acabat la República a Catalunya! Començarà una llarga i dura dictadura en un país amb vencedors i vençuts. Les intencions de les noves autoritats eren molt clares: «(...) A los otros, a los del "hecho diferencial", nuestra notificación de que han sido vencidos por la fuerza de las armas, y que si no quieren ser hermanos de los otros españoles les impondremos la ley del vencedor, porque nosotros, los combatientes, al terminar la guerra en Cataluña damos también por terminados y para siempre los hechos

diferenciales.» Aquestes van ser les paraules del comandament militar, el tinent coronel de la legió Alonso Vega, a la seva entrada a Olot.

Cap a l'Exili

El fet que Catalunya sigui un país de frontera va afavorir que molts republicans marxessin cap a França el gener i primers dies de febrer del 1939. Es calcula que gairebé mig milió de republicans entraren al país de la «Liberté, égalité, fraternité». Ho feren majoritàriament per la Jonquera i Portbou; de totes maneres, qualsevol camí va ser bo per sortir del país i no ser atrapat per l'exèrcit rebel (coll d'Ares, coll de Banyuls, coll de Lli, coll de la Manrella, portella de Mantet, Tapis, Puigcerdà, etc.).

L'entrada a França no va ser fàcil. El govern francès no va acollir els fugitius amb el braç obert. La frontera francesa estava tancada. Després d'unes negociacions s'obrí per deixar passar les dones i els infants, després els malalts i, finalment, la resta (civils i soldats). No fa pas gaire que el primer ministre francès, Manuel Valls, així ho va reconèixer³. Marxaren derrotats i barallats; la gran majoria van ser conduïts als camps de concentració de les platges d'Argelers, Sant Cebrià, el Barcarès; més tard, cap a l'interior: Ribesaltes, Agde, Bram, etc.⁴ Les autoritats polítiques republicanes, militars i una minoria es van estalviar aquest calvari vergonyós.

Entre aquests milers de refugiats hi havia una bona colla de mestres. Més de 560 mestres que treballaven a Catalunya durant els anys de la República (en pau i en guerra) sortiren del país (Marquès, 1995). Una xifra que representa aproximadament l'11 % del col·lectiu del magisteri que hi havia a Catalunya. Per sexes, hi havia aproximadament un 26 % de dones i un 74 % d'homes.

Aquest col·lectiu, políticament i pedagògicament, era plural. N'hi havia que militaven en el POUM, el BOC, AC, el PSUC, ERC, la USC, en l'anarquisme, etc.; d'altres «només» eren republicans i/o nacionalistes. Alguns tenien càrrecs municipals (alcaldes o regidors), també n'hi havia que eren diputats al Parlament de Catalunya o tenien càrrecs en el govern espanyol. Alguns van ser milicians de cultura al front de guerra. N'hi havia que practicaven les tècniques Freinet, d'altres promovien escoles racionalistes; alguns eren entusiastes de les propostes decrolynianes; molts

practicaven tot tipus de propostes del moviment de l'Escola Nova, etc. La gran majoria eren mestres en escoles públiques; alguns treballaven en acadèmies privades. També hi havia professors i directors d'Escoles Normals, membres del Consell de l'Escola Nova Unificada (CENU), inspectors de primer ensenyament. El col·lectiu de mestres exiliats el formaven majoritàriament líders de la renovació pedagògica.

A França

Entrats a França, n'hi haurà que tornaran aviat cap a casa, on les autoritats franquistes els depuraran i castigaran (González-Agàpito i Marquès, 1996). La gran majoria dels que es queden a França seran internats en camps, però tindran sempre l'objectiu de sortir al més aviat possible, amb ajuda o escapant-se. Des del punt de vista cultural s'organitzaran els «barracons de cultura», amb participació directa dels mestres. Es tractava d'oferir activitats culturals de tot tipus: conferències, classes d'alfabetització, classes de francès, música, etc., per evitar l'ensorrament moral, el desànim, la depressió. Aquest tipus d'activitats s'estengueren a la majoria de camps: Argelers, Barcarès, Gurs, Agde, etc.

En algun també hi haurà escoles per als nens i nenes. Al camp de Sant Cebrià hi va haver una escola mixta, l'escola Canigó, amb sis graus i un preescolar. Ramon Moreno, un dels mestres gironins que hi va treballar, recordava que estava instal·lada en barracons de fusta, amb un espai dedicat a aules i un altre que servia de dormitori per als mestres (una situació privilegiada de la qual no gaudien la majoria dels refugiats). Amb permís de les autoritats militars, algunes vegades van sortir fora dels límits del camp per recollir material per a les classes de botànica (!), tal com acostumaven a fer a les escoles dels seus pobles. Aquesta experiència va durar vuit mesos (Marquès, 2002).

El mestre lleidatà Josep Vilalta va treballar a l'escola del camp de Bram, a la regió de l'Aude. Ho recorda a les seves memòries: «En el camp de concentració no només hi havia homes sinó també dones i molts nens. Per a aquests s'havia creat una espècie d'escola que funcionava al final del camp. Jo, com a mestre, vaig ser cridat a fer-me càrrec d'un grup de nens. El director era un refugiat madrileny d'uns seixanta anys. Em vaig presentar i se'm va destinar a un barracó on hi havia un grup de nens entre 12 i 15 anys.

El material de classe de què disposaven era una llibreta i un llapis.» En alguns camps editaren la revista *Profesionales de la Enseñanza*. Els sindicats francesos els ajudaven amb llibres, paper, màquines d'escriure, pilotes, etc. (Cruz, 1994a).

Al camp d'Agde es feien classes de francès, anglès i català. També s'hi ensenyava història i geografia de Catalunya. De fet, aquest camp es va anomenar «el camp dels catalans» pel fet que la majoria dels internats eren de Catalunya i els rètols del camp i les ordres per l'altaveu es feien en català; també hi havia una coral i una companyia de teatre catalanes.

De totes maneres, ben aviat la vida als camps es veurà condicionada per l'ocupació nazi i la situació de guerra que viurà França. Alguns dels mestres que aconseguiren sortir dels camps s'incorporaran a la Resistència lluitant contra els ocupants; d'altres seran obligats a incorporar-se als batallons de treballs forçats, que sovint van ser enviats al nord, a construir les defenses militars. Una bona colla procuraran marxar del país cap a Amèrica amb l'ajuda d'organismes internacionals i d'institucions republicanes espanyoles com el SERE (Servicio de Evacuación de los Republicanos Españoles) i la JARE (Junta de Auxilio a los Refugiados Españoles), que estaven enfrontades a causa de divisions polítiques.

Cap a Amèrica

A tots els països d'Amèrica hi haurà presència de mestres republicans exiliats. El fet que la llengua de relació fos l'espanyola va afavorir la tria de país. Ho veurem més endavant. Hi ha tres països que mereixen una atenció especial. Per una part, Mèxic i Veneçuela, on la presència de mestres va ser més nombrosa. En el cas de Mèxic, per raons òbvies, ja que va ser l'únic país que va obrir les portes de bat a bat als republicans. Allà s'hi establí el govern de la República a l'exili.

L'altre país que mereix una atenció especial és la República Dominicana, governada pel dictador Trujillo. Els republicans marxen del seu país per no caure en mans de Franco i són rebuts a Santo Domingo per un altre dictador. Possiblement Trujillo els acull per millorar la seva imatge internacional i per altres raons⁵. De totes maneres, el tracte que van rebre a l'illa no té res a veure amb el que els van dispensar altres països americans. El mestre lleidatà Antoni Mónico va treballar de pagès, a la República Dominicana,

«perquè era de les poques possibilitats que teníem de viure; estava en una colònia de treball i quasi no teníem res per menjar. Hi havia la possibilitat de posar-te per lliure, però era molt difícil» (Marquès, 2003, p. 125). Aquest mestre marxarà el 1944 a Veneçuela. D'altres col·legues marxaran per anar a Cuba, Mèxic... De fet, quan va acabar la Segona Guerra Mundial la majoria de mestres (i de republicans) ja havien abandonat la República Dominicana.

Mèxic

El país que va acollir més mestres (i republicans) va ser Mèxic. Ja el 1937, en plena guerra, havia arribat una primera expedició de nens i nenes, la dels «Nens de Morelia» (Pla, 1985). De totes maneres, serà a partir del 1939 que des de França es promouran expedicions de republicans, sovint amb l'ajuda d'organismes internacionals com ara els quàquers. El Sinaia, amb 1.500 refugiats, va ser el primer vaixell a arribar a Veracruz. El diari ciclostilat que es publicava durant la travessa permet de veure com preparaven els refugiats explicant-los com era el país que els acollia. D'altres vaixells amb refugiats cap a Mèxic van ser Mexique, Ipanema, Cuba... També en sortiran cap a d'altres països. Winnipeg, Flandre, Orinoco, De Grasse, Champlain, són alguns dels noms més emblemàtics dels vaixells que van portar exiliats cap a Amèrica (Malgat, 2013, p. 93).

Des del punt de vista educatiu i escolar, podem distingir una triple presència de mestres exiliats a Mèxic (Cruz Orozco, 2004). Per una part, els que es quedaren a la capital federal. Aquests treballaran en els centres escolars creats pel govern republicà a l'exili: l'Instituto Luis Vives, el Colegio Madrid, l'Academia Hispano-Mexicana, el Colegio Ruiz de Alarcón. De fet, l'ensenyament en aquests col·legis era una repetició del que feien a Catalunya adaptat a la legislació mexicana. El gironí Marcel Santaló, parlant de les metodologies renovadores que aplicaven en aquests centres, manifestava:

“En el Vives, todos los maestros habíamos pertenecido a la Institución Libre de Enseñanza. Sus ideales consistían en ir formando un temperamento liberal. Formar hombres que piensan que otro hombre puede tener razón en lo que piensa y en lo que dice, pues es la esencia de la democracia. Otro ideal sería el de buscar sentido a la vida. ¿Cuál

es el objetivo de vivir? Si el objetivo de vivir es personal o bien fomentar la solidaridad u ocuparse de la comunidad toda. En la Institución se daba una mayor importancia a la formación espiritual”. (Reyes, 1982, p. 191).

L'estil d'ensenyar dels mestres republicans era diferent del que empraven els mexicans a les escoles. La mestra berguedana Estrella Cortics, que va ensenyar durant la República a la ciutat de Barcelona, ho explicava d'aquesta manera: «En cuanto empecé a trabajar noté la primera diferencia entre las escuelas de España y las de aquí, y era que en México nos daban un programa que teníamos que cumplir, los maestros no teníamos independencia para hacer una cosa un poco más personal; además, como en los exámenes los alumnos tenían que contestar las preguntas del programa, pues teníamos que cumplirlo. Por otro lado, siempre me llamó la atención el que los maestros de la escuela no nos reuníamos para conversar sobre los problemas de la escuela o de los alumnos, y si nos reuníamos, era para hablar del sueldo, para hablar de los dineros.» (Marquès, 2001, p. 31).

Fora de la capital federal hi havia la xarxa de col·legis Cervantes. El Patronato Cervantes, presidit per Roura Parella, gràcies a les aportacions econòmiques del Comitè Tècnic del SERE, va afavorir la creació de col·legis a diferents ciutats: Córdoba, Jalapa i Veracruz (Veracruz), Torreon (Cuahuila), Tampico (Tamaulipas), Tapachula (Chiapas), Mérida (Yucatán), Cuernavaca (Morelos), etc. Eren centres que funcionaven autònomament; havien rebut diners per crear el col·legi per part del govern republicà, per iniciar les seves activitats, i a partir d'aquesta ajuda inicial havien d'espavilar-se.

A la premsa mexicana dels anys 1939 i 1940 s'hi troben informacions com aquesta: «Se abre concurso entre los profesionales de la enseñanza españoles exiliados en México para la provisión de plazas de directores de las escuelas primarias que organiza en México, D.F. y en algunas capitales de estados de la república este Patronato. Los aspirantes deberán presentar sus instancias, a las que acompañarán relación de méritos, en la Oficina de Trabajo del Comité Técnico de Ayuda a los españoles en México, Sinaloa, 56. El plazo de admisión de instancias terminará el día 27 de los corrientes y el 30 para los residentes fuera del D.F. Será condición preferente la de haber ejercido, en España, los cargos de director de escuela graduada de más de

seis grados, inspector de Primera Enseñanza y profesor numerario de Escuela Normal.» En l'actualitat encara funciona el Colegio Cervantes de Torreón, dirigit per Antonio Méndez Vigatà, nét del fundador, el mestre lleidatà Antoni Vigatà Simó, membre d'una nissaga de mestres (Marquès, 2011). Aquest, igual que altres col·legues, a més de treballar al col·legi escrivien a la premsa local sobre temes educatius. Per exemple, Vigatà va publicar «El Método Decroly» i «La imprenta en la escuela» a El Siglo de Torreón, el 2 d'abril i el 12 de maig de 1940, respectivament. En aquests col·legis Cervantes, a diferència dels de la capital federal, l'alumnat era majoritàriament mexicà.

Fa uns anys, el mestre Antoni Bargés, que treballava al Colegio Cervantes de Córdoba, a l'estat de Veracruz, m'explicava com feia les classes i de quina manera anaven incorporant les metodologies renovadores a l'escola. Em deia, ja jubilat: «Avui dia encara trobem força antics alumnes pel carrer que ens recorden, i és que hem estat mestres diferents dels d'aquí. Jo els deia: “Us heu d'interessar per la premsa de Mèxic, saber el que passa a Mèxic, quines relacions té Mèxic amb la resta de països.” I els altres mestres arribaven: “Doncs bé, anem a dictar la lliçó, tal, tal, tal.” Jo sempre, entorn de la lliçó que explicava, sempre tenia alguna novetat per explicar. De manera que nosaltres érem diferents dels altres mestres en aquest sentit.» Els seus antics alumnes em recordaven que la tarda dels divendres solia projectar diapositives a l'aula, i com al pati acostumava a fer amb la sorra mapes en relleu per destacar els rius, volcans i muntanyes de la zona... Una pràctica, aquesta d'ensenyar la geografia en relleu, que ja havien practicat força mestres a Catalunya els anys de la República (Marquès, 2004).

Un tercer grup de mestres el formaren els mestres exiliats que van treballar fora dels col·legis dirigits i pagats pel govern republicà. Eren mestres amb experiències relacionades amb el camp de l'educació popular. Els noms de Patricio Redondo, José de Tapia i Ramon Costa Jou (Lozano, 1999, p. 109), mestres freinetistes que havien treballat amb entusiasme i dedicació a Catalunya i que ara ho continuaran fent a Mèxic, en són l'exponent més clar. L'ensenyament d'aquests tres mestres estava orientat directament als nois i noies mexicans i no pas als fills dels exiliats republicans. L'estil de treball l'explica Tapia amb aquestes paraules:

“Nos basábamos en la educación por el trabajo espontáneo, en la pedagogía del tanteo, del vas bien y si no rectifica, en la formación de niños libres y responsables, de criaturas impregnadas de amor por la vida. Procurábamos despertar en nuestros chicos el apetito por el conocimiento de aspectos explicativos de la realidad que, a la vez, les permita actuar sobre ella. En cuanto les da sed, no hay nada ni nadie con capacidad para detenerlos”. (Marquès, 2001, p. 34).

Les paraules de la mestra Estrella Cortics resumeixen molt bé el que va ser, en general, la feina professional dels mestres republicans:

“Para mí, la aportación fundamental de los españoles en México fue el ansia de trabajo serio, de honradez, de formalidad. Creo que fue un ejemplo y gracias a esto, los españoles nos pudimos defender aquí. En la esfera intelectual vinieron muchos de una gran talla que, lógicamente, se tenían que notar aquí, donde hacían falta en muchas ramas, además estos formaron a otros en sus teorías, en su manera de trabajar y no es fácil que esto se pierda”. (Lozano, 1999, p. 120).

Veneçuela

Veneçuela va ser l'altre país americà on van anar a raure més mestres catalans exiliats. Sobretot a la capitat, Caracas, i a Maracaibo. En aquest país també hi havia col·legis fundats per exiliats bascos que compartien amb els exiliats catalans el republicanisme, el nacionalisme (català o basc), les metodologies renovadores, etc. La diferència més notable entre els mestres catalans i els bascos era el fet que a les escoles amb mestres catalans i espanyols l'ensenyament era laic, com ho era l'escola al seu país durant la República, mentre que a les basques hi havia força pràctiques religioses (misses, primeres comunions, etc.). Els col·legis bascos tenien un toc d'educació religiosa molt notable; de totes maneres aquesta orientació religiosa no els privava de ser declaradament antivaticans, ja que el Vaticà havia donat suport a Franco (Marquès i Martín Frechilla, 2002, p. 76).

A Caracas, el 1940, Bartomeu Oliver, juntament amb la seva esposa, Dolors Jordana, va crear l'Institut-Escola La Florida, seguint l'estil pedagògic renovador que tenien els instituts-escola de Madrid i de Barcelona, concebuts com a centres pilot i experimentals. A la mateixa

capital, el matrimoni format per Joan Gols i Mercè Cavagliani, també el 1940, creà l'Institut Montessori-San Jorge. El nom ja deixa clars els dos eixos del centre: renovació pedagògica a partir de l'aplicació de la pedagogia de la doctora italiana i la procedència catalana dels seus fundadors. En aquest centre hi treballaren mestres catalans i alguns procedents d'altres indrets de l'Estat. Igual que a Mèxic, el claustre d'aquests col·legis els primers temps el conformaven mestres exiliats. Amb el pas del temps s'hi anà incorporat professorat autòcton. En ser escoles privades, era la direcció del centre que escollia el professorat; en aquest aspecte, les relacions i els coneixements fets a Catalunya van ser un bon camí per trobar feina i ajudar-se mútuament.

Hi ha algun cas de mestres no catalans que treballaren a Catalunya durant la República. És el cas del Colegio Leal. El seu director, Luis Leal, professor de l'Escola Normal d'Oviedo durant els primers anys republicans, va ser director de la Normal de Girona durant els anys de guerra. I la seva esposa, Pilar Munariz, també professora al mateix col·legi, va ser inspectora a Girona durant la República. Des de Girona, el matrimoni Leal-Munariz marxà a França i posteriorment arribà a Veneçuela, on continuà dedicant-se a l'ensenyament fins a la seva jubilació⁶.

A Maracaibo, capital de l'estat de Zuila, el matrimoni Barrull-Zavala, ell català i ella basca, que havien treballat en escoles rurals de Catalunya durant la República, treballaran en diferents àmbits escolars a l'exili. Primer en el de la formació del magisteri, després en el dels infants abandonats, i finalment crearan el seu propi centre, el Colegio Cervantes, que ensenyava des del jardí d'infants fins a l'entrada a la universitat. Josep Barrull, militant del PSUC i membre de la maçoneria, fill de la Granadella, va entrar amb l'exèrcit republicà a França. La basca Carolina Zavala, que exercia de mestra a la Granadella, on va conèixer el seu futur marit, marxà a l'exili francès i allà es retrobarà amb Barrull. Amb l'ajuda del SERE marxaran des de Bordeus cap a Maracaibo.

La parella mantindrà al llarg dels anys una profunda convicció de la dimensió social de la feina docent. Tal com feia a Catalunya, Barrull no deixarà d'escriure a la premsa local sobre temes educatius. L'any 1997, amb motiu de l'homenatge que li van fer els antics alumnes i del reconeixement públic per part de les autoritats, defensava el compromís social del mestre al diari Panorama de Maracaibo amb aquestes paraules: «Un maestro tiene que

ser de vocación, no tiene que pensar en una profesión como medio de lucrarse, porque esta profesión no es para eso. Es para servir a los demás y es para engrandecer al país y tiene que entregarse así, como creo que en algunos momentos me he entregado. Quizás los jóvenes de hoy tienen otro criterio, pero creo que es difícil orientar la educación porque se tiene que basar en la completa libertad, y la educación privada está cada vez más floreciente, cada vez aumenta más y este tipo de educación no creo que sea la mejor. Se tendría que buscar una educación de estado, generalizada, con programas bien establecidos, con orientaciones bien definidas, con una política educativa determinada.» (Marquès i Martín Frechilla, 2002, p. 139). Aquest convenciment de la dimensió social del mestre que ja els esperonava a Catalunya ho continuarà fent a l'exili americà.

Un altre nom destacat de l'exili veneçolà és el del mestre Raimon Torroja. A Catalunya, durant els anys republicans, va ser el director de l'escola annexa a la Normal de la Generalitat. Professional ben preparat, participà a les escoles d'estiu i en activitats de formació de professorat. Va publicar nombrosos llibres, tots de caire educatiu; un dels més importants va ser *Cartilla de civisme i dret*. Abans de la República va ensenyar a l'escola d'Arenys de Munt. En un informe a l'Ajuntament en què demanava millores materials a l'escola (millorar la ventilació, pintar de colors adients les aules, etc.) feia també aquesta demanda a les autoritats municipals: «També cal treure la tarima del professor, per antiestètica i antipedagògica.» Una declaració d'intencions de quin era el paper del mestre: no pas la persona que parla des de dalt de la tarima, sinó aquell que és al costat dels infants acomboiant-los en el creixement personal.

Després de sortir de la presó Model, on havia estat tancat pels franquistes, no podrà resistir la pressió sociopolítica del nou règim, de la dictadura, i el 1948 marxarà a Veneçuela via Nova York, atenent la invitació d'altres companys mestres: H. Almendros des de Cuba, T. Bartrolí i J. Virgili des de Caracas. Una mica més tard hi arribarà la família: l'esposa, els tres fills i la tia, Coloma Torroja, que també era mestra. A la capital de Veneçuela ja l'esperaven altres companys exiliats i comença a treballar al Colegio América. En va ser professor i subdirector fins a la seva jubilació. A més, farà conferències de marcat caràcter educatiu a la Universidad del Aire de Radio Caracas. El seu cas és un exemple d'exili tardà, però no és l'únic.

Poques setmanes abans de marxar a l'exili, escriurà una carta a una seva antiga alumna en la qual, entre altres coses, li manifesta: «Segueix per aquest camí i perfecciona la forma, és a dir, el lèxic, ortografia i sintaxi, amb preocupació constant, mai amb deixadesa, que sempre que surti una carta de les teves mans tingui el nivell de perfecció que la teva edat i coneixement puguin donar-li. (...) Pensar bé el que vas a escriure, comprovar si és correcte i delicat, si pot ofendre, si és discret; i expressar-ho immediatament amb el llenguatge més correcte i breu. (...) No et desanimis mai. Has d'arribar a ser una dona de carrera i apta per crear-te una posició independent. Els temps canvien i exigeixen això de les dones.» Paraules d'estímul a una noia que contrasten amb la situació humiliant que patien moltes dones sota la dictadura franquista, on imperava el model imposat per la Secció Femenina de dona obedient i submissa a l'home.

Joan Campà Claverol és un altre nom destacat entre els mestres exiliats. Va ser un dels pocs mestres exiliats d'ideologia i activa militància anarquista. Educat a l'Escola Natura de Barcelona, dirigida per Puig i Elias, durant la República treballarà a l'Escola Ferrer i Guàrdia, de Terrassa. Quan va esclatar la revolució el juliol del 1936, va formar part del Consell de l'Escola Nova Unificada (CENU) i va ser secretari general del Sindicat de Professions Lliberals; va elaborar l'avantprojecte del decret sobre la llengua. Ocupada Catalunya, marxarà a l'exili, a París; el desembre del 1939 embarcarà a Bordeus cap a la República Dominicana. A causa de les tensions amb els comunistes espanyols exiliats, decideix marxar a Veneçuela.

Treballarà a diferents nivells educatius fins a la seva mort el 1991. Primer va ser professor d'agricultura en una escola rural; després, mestre de dibuix i treballs manuals a les escoles federals del Ministerio de Educación; professor a l'Instituto La Florida; després, al Colegio América. El 1956 fundarà l'Instituto Einstein.

Membre de l'Asociación Nacional de Institutos Educativos Privados (ANDIEP), en l'article sobre «Filosofia pedagógica de la asociación», escriu: «La filosofía educativa consistirá en tender a la formación del hombre; objetivo sólo realizable dentro de un ambiente humanístico. (...) La tendencia educativa de nuestra asociación será adaptar al hombre en su totalidad de espíritu y vida sin olvidar jamás la complejidad histórico-cultural de nuestra época y el medio nacional en que habrá de vivir. Nuestra

educación habrá de convertirse en fuerza estimuladora para hallar la plenitud humana sin que se utilicen aislamientos ni mutilaciones. Reharemos siempre los dogmas y los sectarismos enervantes.»

En el camp polític, Campà va continuar actiu. Des de Veneçuela participarà en els congressos internacionals anarquistes celebrats a Amèrica i a Europa. Continuarà actiu en la lluita antifrancista i, en alguns moments, participa en la vida política veneçolana. Va fundar el Centre Català a Caracas. Escriurà sobre educació al diari *El Libertario* de Caracas.

Altres Països Sud-Americans

Hem destacat les activitats dels mestres republicans exiliats a Mèxic i Veneçuela perquè són els dos països amb més presència de mestres en actiu (homes i dones) exiliats. De totes maneres, no són els únics països americans. De fet, des del Canadà fins a l'Argentina i Xile, passant pels països de l'Amèrica Central, és possible trobar mestres exiliats treballant en el camp de l'ensenyament. En alguns casos les seves aportacions van ser importants i feren contribucions positives en l'àmbit escolar i pedagògic del país d'acollida, fins i tot en alguns casos van tenir càrrecs de responsabilitat en el govern.

Recordem-ne alguns. Per exemple, Pau Vila Dinarès, que s'establirà a Colòmbia el 1939, fins al 1946, que marxarà a Veneçuela. Va ser professor a l'Escola Normal de Bogotà, Colòmbia, combinant la seva tasca docent amb la científica. Una de les seves obres principals és *Nueva geografía de Colombia*. A Cuba hi haurà l'inspector Herminio Almendros, que a Catalunya va ser un dels impulsors de la pedagogia freinetiana; va publicar molts llibres escolars, i amb la victòria de la revolució castrista va col·laborar activament amb els nous governants; el 1959 va ser nomenat director general d'Educació Rural. També arribà a Cuba el 1943 Ramon Costa Jou, fugint de la República Dominicana; després passarà a Mèxic, i el 1960 tornarà a Cuba, convidat per les autoritats del país; del 1961 al 1967 va ser cap del Departament de Pedagogia de la Universitat de l'Havana.

A El Salvador el 1940 hi arribà la barcelonina Maria Solà i Ferrer per dirigir l'Escola Normal de Noies. El 1945 marxà a Guatemala a dirigir l'Escola Normal de Noies, tot compartint docència a la Universidad de San Carlos. El 1954 marxarà, a causa del cop militar, s'establirà a Mèxic i

ensenyarà a la Universidad Autónoma de México D. F. Serà una de les difusores de la pedagogia Waldorf a la Universidad de las Américas, a Puebla. A Xile, el 1940, hi arribà Dolors Piera, mestra lleidatana que juntament amb el seu pare formà part del grup Batec, que practicava i difonia la metodologia freinetiana. Arribà a Xile procedent de la República Dominicana, va treballar en una escola pilot privada, Bialik, de la comunitat jueva. Del 1949 al 1953 va ser assessora del Ministeri d'Educació. Fora del camp escolar, però en el marc educatiu, va treballar a favor de les dones i organitzà el I Congreso de Mujeres de Santiago. La lluita antifranquista va ser una altra de les seves constants (Soler, 2015, p. 187).

Seguint les referències d'aportacions de dones mestres a l'exili, hem d'esmentar la barcelonina Dolors Canals i Farriols, exiliada primer a Santo Domingo, posteriorment a l'Havana i, finalment, als Estats Units. Va treballar activament en el camp de l'educació maternal, al departament de Salut i Educació de Nova York (Soler, 2015, p. 221).

I mentrestant, a Catalunya i Espanya...

Força dels mestres exiliats acollits als països americans continuaren dedicats a l'ensenyament. I ho feren aplicant aquelles pedagogies renovadores que ja havien practicat a les escoles de Catalunya els anys republicans, en pau i en guerra. A les escoles americanes on treballaren tingueren fama ben guanyada per la qualitat de la docència i per l'estil de l'ensenyament. Hem de parlar d'una aportació positiva a l'educació i a les escoles als països d'acollida.

Mentrestant, a Catalunya (i a l'Estat Espanyol), el país que havien hagut de deixar per no caure en mans dels rebels a la República, s'imposava una dictadura que consolidava un país amb vencedors i vençuts. En el camp educatiu es recuperà el model d'escola tradicional i catòlica. Només cal recordar la resposta de l'inspector en cap de Girona a un mestre quan, el 1939, li demanava ajuda material per a la seva escola, en la qual faltava de tot. L'inspector li va respondre que en aquells moments el que calia era que a l'escola hi hagués mestres que fossin «más santos que sabios».

Les paraules del mestre de Salt, el setembre del 1939, quan deixà l'escola, són significatives del nou clima escolar de la dictadura: «Año de la Victoria. Unas palabras: Después de tres años justos de dominio rojo, la

escuela puede empezar el curso al amparo del Generalísimo Franco, Caudillo de España, que con sus ejércitos gloriosos ha redimido palmo a palmo el terreno de nuestra patria. Salt, nombre de fuerte prestigio por los innumerables asesinatos cometidos por sus hombres, experimentará, gracias al esfuerzo de los hombres de la nueva España, un cambio radical de vida. El nombre de Dios presidirá ya para siempre estas escuelas. Y tú, maestro que me sucedes, recuerda que España espera de tu abnegado sacerdocio la regeneración de estos niños, su educación esmerada y su acercamiento hacia el Todopoderoso, con su corazón rebosante de amor hacia Él y al prójimo. Si cumples con tu deber, Dios te lo premie y si no, te lo demande. Carlos Martí Bofill. ¡Viva Cristo Rey! ¡Viva España!»

El nacionalcatolicisme es consolidarà a Espanya. La doctrina de l'Església catòlica i les doctrines del Movimiento Nacional seran els eixos fonamentals de l'educació franquista. Ordre, disciplina, por, resignació, autoritarisme, etc. seran les bases de l'escola franquista. Mentrestant, els exiliats, lluny de casa seva, continuaran educant en la llibertat i en la responsabilitat. Mentre en aquelles escoles educaven per fer persones, fer ciutadans, a l'escola de la dictadura s'educava per fer súbdits.

Notes

¹ Preàmbul del decret de creació de l'Escola Normal, 22 d'agost de 1931.

² Pròleg del decret de creació del Consell de l'Escola Nova Unificada, Barcelona, 27 de juliol de 1936.

³ Després de la inauguració amb Mariano Rajoy de la línia d'alta tensió (MAT) entre França i Espanya va anar a la platja d'Argelers (Rajoy no el va acompanyar) a fer un homenatge als refugiats espanyols. Davant del monòlit de la platja va dir: «Sóc fill d'espanyols, d'una família republicana catalana.» I parlant dels refugiats, va afirmar: «Tots ells fugien de les tropes franquistes després de la caiguda de Barcelona i el que van trobar en arribar aquí van ser els camps del menyspreu. França no va estar a l'altura de les esperances d'aquella gent necessitada.»

⁴ Aquesta és l'expressió oficial que utilitzaren les autoritats franceses: camps de concentració. Amb el pas del temps, i especialment després de la Segona Guerra Mundial, es va parlar de camps d'acolliment, camps de refugiats, etc.

⁵ J.J. Cruz (1994b, p. 7) apunta la necessitat de creixement de la població blanca per equilibrar la natalitat dels dominicans de raça negra.

⁶ En el moment d'escriure aquest article, la filla del matrimoni m'acaba d'enviar unes memòries manuscrites inèdites de la seva mare, la mestra Munarriz, explicant la seva vida, primer de soltera i, en una segona part, la del matrimoni.

Referències

- Cruz, J. I. (1994a). Los barracones de la cultura. Noticias sobre las actividades educativas de los exiliados españoles en los campos de refugiados. *España Contemporánea*, 5, 61-78.
- Cruz, J. I. (1994b). *La educación republicana en América (1939-1992)*. València: Generalitat Valenciana
- Cruz Orozco, J. I. (2004). *Maestros y colegios en el exilio de 1939*. València: Institució Alfons el Magnànim.
- D. A. (2000). *Una esperança desfeta. L'exili del 1939*. Barcelona: Museu d'Història de Catalunya.
- Fontquerni, E., i Ribalta, M. (1982). *L'ensenyament a Catalunya durant la guerra. El CENU*. Barcelona: Barcanova.
- González Agàpito, J., i Marquès, S. (1996). *La repressió del professorat a Catalunya sota el franquisme (1939-1943) segons les dades del Ministeri d'Educació Nacional*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- González-Agàpito, J., Marquès, S., Mayordomo, A., i Sureda, B. (2002) *Tradició i renovació pedagògica. 1898-1939*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Lozano, C. (1999). *1939. El exilio pedagógico*. Barcelona: PPU.
- Malgat, G. (2013). *Gilberto Boques. La diplomacia al servicio de la libertad. París-Marsella (1939-1942)*. México: Conaculta.
- Marquès, S. (1995). *L'exili dels mestres 1939-1975*. Girona: Universitat de Girona – Edicions del Segle.
- Marquès, S. (2001). Riqueza para unos, pobreza para otros. *Estudios Jaliscienses*, Zapopan, 6, 24-37.
- Marquès, S. (2002). Cultura republicana en el exilio francés. La cultura en los campos de concentración (1939-1943). A Cardillach, L., Peregrina, A. (coord.), *Ensayos en homenaje a José María Murià*. Zapopan: El Colegio de Jalisco.

- Marquès, S. (2003). *Maestros catalanes del exilio*. Zapopan, Jalisco, México: El Colegio de Jalisco.
- Marquès, S. (2004). *Los hermanos Bargés Barba, maestros renovadores en Cataluña y México*. Zapopan, Jalisco, México: El Colegio de Jalisco.
- Marquès, S. (2011). *Educación republicana en Cataluña y Torreón*. Jalisco, México: Instituto Nacional de Antropología e Historia.
- Marquès, S., i Martín Frechilla, J. J. (2002). *La labor educativa de los exiliados españoles en Venezuela*. Caracas: Fondo Editorial de Humanidades – Universidad Central de Venezuela.
- Pla, D. (1985). *Los niños de Morelia. Un estudio sobre los primeros refugiados españoles en México*. México: INAH.
- Reyes, J. J. (1982). Escuelas, maestros y pedagogos. A D. A. *El exilio español en México. 1939-1982*. México: Salvat-Fondo de Cultura Económica.
- Soler Mata, J. (2015). *Vint mestres i pedagogues catalanes del segle XX*. (Coord.). Barcelona: Rosa Sensat.

Dr. Salomó Marquès: professor al Departament de Pedagogia de la Universitat de Girona.

Contact Address: salomo.marques@udg.edu